

Annales

Instituti

Archaeologici

VIII - 2012

Godišnjak

*Instituta za
arheologiju*

Nakladnik/Publisher

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Adresa uredništva/Adress of the editor's office

Institut za arheologiju/Institute of Archaeology
HR-10000 Zagreb, Ulica Ljudevita Gaja 32
Telefon/phone 385 (0) 1 6150250
Fax 385 (0) 1 6055806
e-mail: iarh@iarh.hr
<http://www.iarh.hr>

Glavni i odgovorni urednik/Editor in chief

Željko Tomičić

Izvršni urednik/Desk editor

Kristina Jelinčić Vučković
Kristina Turkalj

Tehnički urednik/Technical editor

Kristina Jelinčić Vučković
Kristina Turkalj

Izdavački savjet/Editorial committee

Vlasta Begović, Marko Dizdar, Dunja Glogović, Snježana Karavanić, Goranka Lipovac Vrkljan, Branka Migotti, Kornelija Minichreiter, Ante Rendić Miočević, Tajana Sekelj Ivančan, Tihomila Težak Gregl, Željko Tomičić, Ante Uglešić

Prijevod na engleski/English translation

Suzana Čule

Lektura/Language editor

Renata Draženović (hrvatski jezik/Croatian)
Suzana Čule (engleski jezik/English)

Dizajn/Design

REBER DESIGN

Korektura/Proofreaders

Kristina Jelinčić Vučković
Kristina Turkalj

Računalni slog/Layout

Hrvoje Jambrek

Tisak/Printed by

ZRINSKI d. d., Čakovec

Naklada/Circulation

600 primjeraka/ Copies

©Institut of archaeology, Zagreb 2012.

SADRŽAJ

Arheološka istraživanja

- 9** **Daria Ložnjak Dizdar**
Mirela Hutinec
Sotin, probna arheološka istraživanja 2011. godine
- 14** **Marko Dizdar**
Terenski pregled i probna iskopavanja na izgradnji obilaznice Vinkovci zapad – Mirkovci
- 18** **Kornelija Minichreiter**
Slavonski Brod, Galovo, arheološka istraživanja 2011.
- 23** **Tatjana Tkalčec**
Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari - crkva sv. Lovre 2011. godine
- 29** **Daria Ložnjak Dizdar**
Hrvoje Potrebica
Marko Dizdar
Probna istraživanja kasnobrončanodobnog groblja Migalovci – Vivodine
- 33** **Marko Dizdar**
Hrvoje Potrebica
Probna istraživanja u Malom Bilaču 2011. godine
- 37** **Saša Kovačević**
Nova Bukovica Sjenjak 2011.
- 41** **Marko Dizdar**
Hrvoje Potrebica
Pokusna istraživanja visinskog prapovijesnog naselja na Plišu kod Velike
- 46** **Marko Dizdar**
Rezultati istraživanja groblja latenske kulture Zvonimirovo – Veliko polje u 2011. godini
- 52** **Siniša Krznar**
Torčec – Cirkvišće, arheološko istraživanje 2011. godine
- 58** **Juraj Belaj**
Filomena Sirovica
Arheološka istraživanja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori od 2008. do 2011. godine
- 63** **Daria Ložnjak Dizdar**
Zaštitna istraživanja nalazišta AN 5 Poljana Križevačka 2 na trasi autoceste A12 Sv. Helena – GP Gola

CONTENTS

Archaeological Excavations

- 9** **Daria Ložnjak Dizdar**
Mirela Hutinec
Sotin, trial archaeological excavations 2011
- 14** **Marko Dizdar**
Field survey and trial excavations on the area of the construction of the Vinkovci zapad - Mirkovci bypass
- 18** **Kornelija Minichreiter**
Slavonski Brod, Galovo, Archaeological Research 2011
- 23** **Tatjana Tkalčec**
Archaeological research of the site Crkvari - St. Lawrence Church in 2011
- 29** **Daria Ložnjak Dizdar**
Hrvoje Potrebica
Marko Dizdar
Trial excavations of the Late Bronze Age cemetery Migalovci – Vivodine
- 33** **Marko Dizdar**
Hrvoje Potrebica
Trial excavations in Mali Bilač 2011
- 37** **Saša Kovačević**
Nova Bukovica Sjenjak 2011
- 41** **Marko Dizdar**
Hrvoje Potrebica
Trial Excavation of prehistoric hilltop settlement on Pliš near Velika
- 46** **Marko Dizdar**
The results of the research of the La Tène culture cemetery Zvonimirovo – Veliko Polje in 2011
- 52** **Siniša Krznar**
Torčec – Cirkvišće, archaeological research 2011
- 58** **Juraj Belaj**
Filomena Sirovica
Archaeological excavations of the church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Gora during the period from 2008 until 2011
- 63** **Daria Ložnjak Dizdar**
Rescue excavations of the site AN 5 Poljana Križevačka 2 on the route of the highway A12 St. Helena – GP Gola

<p>69 Snježana Karavanić
Andreja Kudelić
Filomena Sirovica</p> <p>Rezultati četvrte sezone arheoloških iskopavanja na lokalitetu Kalnik-Igrišće</p>	<p>69 Snježana Karavanić
Andreja Kudelić
Filomena Sirovica</p> <p><i>The results of the fourth season of archaeological research at Kalnik-Igrišće site</i></p>
<p>74 Marina Ugarković
Ivančica Schrunck
Vlasta Begović
Marinko Petrić</p> <p>Hvar, otok Sv. Klement, uvala Soline, arheološka istraživanja 2011.</p>	<p>74 Marina Ugarković
Ivančica Schrunck
Vlasta Begović
Marinko Petrić</p> <p><i>Hvar, Island of Sv. Klement, Soline Bay, Archaeological Excavations 2011</i></p>
<p>79 Kornelija Minichreiter
Zorko Marković</p> <p>Donji Vukojevac, sjever – zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoceste Zagreb – Sisak</p>	<p>79 Kornelija Minichreiter
Zorko Marković</p> <p><i>Donji Vukojevac, north - rescue archaeological excavations on the Zagreb - Sisak highway</i></p>
<p>85 Marko Dizdar
Asja Tonc</p> <p>Zaštitna istraživanja nalazišta AN 6 Gornji Vukojevac na trasi auto-ceste Zagreb – Sisak u 2011. godini</p>	<p>85 Marko Dizdar
Asja Tonc</p> <p><i>Rescue excavations of AN 6 Gornji Vukojevac site on the Zagreb – Sisak highway route during 2011</i></p>
<p>90 Juraj Belaj
Filomena Sirovica</p> <p>Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivanju 2011.</p>	<p>90 Juraj Belaj
Filomena Sirovica</p> <p><i>Archaeological excavations at the Stari Grad site, Ivanec, 2011</i></p>
95 Tatjana Tkalčec Konzervatorski radovi na burgu Vrbovcu u Klenovcu Humskom 2011. godine	95 Tatjana Tkalčec <i>Conservation works on the Vrbovec castle, Klenovec Humski in 2011</i>
<p>98 Goranka Lipovac Vrkljan
Ana Konestra</p> <p>Crikvenica – <i>Ad turres</i>, prošlogodišnja terenska istraživanja 2011. godine, projekt eksperimentalne arheologije i novi nalazi distribucije crikveničkih keramičarskih proizvoda</p>	<p>98 Goranka Lipovac Vrkljan
Ana Konestra</p> <p><i>Crikvenica - Ad turres, 2011 field research, experimental archaeology project and a new evidence of the distribution of ceramic products from Crikvenica</i></p>
<p>103 Bartul Šiljeg
Vladimir Kovačić
Ana Konestra</p> <p>Arheološko-konzervatorska istraživanja lokaliteta Stancija Blek kod Tara u 2011. g.</p>	<p>103 Bartul Šiljeg
Vladimir Kovačić
Ana Konestra</p> <p><i>Archaeological and conservation research of the Stancija Blek site near Tar in 2011</i></p>

Terenski pregledi

108 **Zorko Marković**
Mirjana Paušak

Terenski pregled arheoloških lokaliteta u Valpovštini 2011.

111 **Zorko Marković**
Danimirka Podunavac
Jasna Jurković

Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2011. godine

115 **Tatjana Tkalčec**

Rekognosciranje srednjovjekovnih gradišta na području bilogorskog kraja i Zapadne Slavonije 2011. g.

129 **Hrvoje Kalafatić**

Terenski pregled na prostoru izgradnje vodocrpilišta "OSEKOVO"

133 **Hrvoje Kalafatić**

Terenski pregled na trasi izgradnje sjeverne zaobilaznice mjesta Prelog u Međimurju

137 **Asja Tonc**

Terenski pregled područja izgradnje nove obilaznice grada Zagreba

Field Surveys

108 **Zorko Marković**
Mirjana Paušak

Archaeological Field Survey of sites in the Valpovo Area in 2011

111 **Zorko Marković**
Danimirka Podunavac
Jasna Jurković

Results of Archaeological Field Survey of the Našice Area in 2011

115 **Tatjana Tkalčec**

Field survey of the mediaeval earthen fortifications in Bilogora region and the Western Slavonia during 2011

129 **Hrvoje Kalafatić**

Field survey of the Osekovo water wells construction area

133 **Hrvoje Kalafatić**

Field Survey on the route of the construction of the northern bypass of Prelog in Međimurje

137 **Asja Tonc**

Field survey of the area of the construction of the new Zagreb bypass

Eksperimentalna arheologija

145 Andreja Kudelić

Eksperimentalno testiranje prapovijesne arheološke tvorevine i rezultati pečenja keramike na otvorenoj vatri

**149 Goranka Lipovac Vrkljan
Bartul Šiljeg
Ivana Ožanić Roguljić
Ana Konestra**

Eksperimentalna arheologija - gradnja replike rimske keramičarske peći u Crikvenici

155 Ivana Ožanić Roguljić

Povijesno - arheološke manifestacije (Rimska noć u Naroni, Dani Dioklecijana)

Experimental archaeology

145 Andreja Kudelić

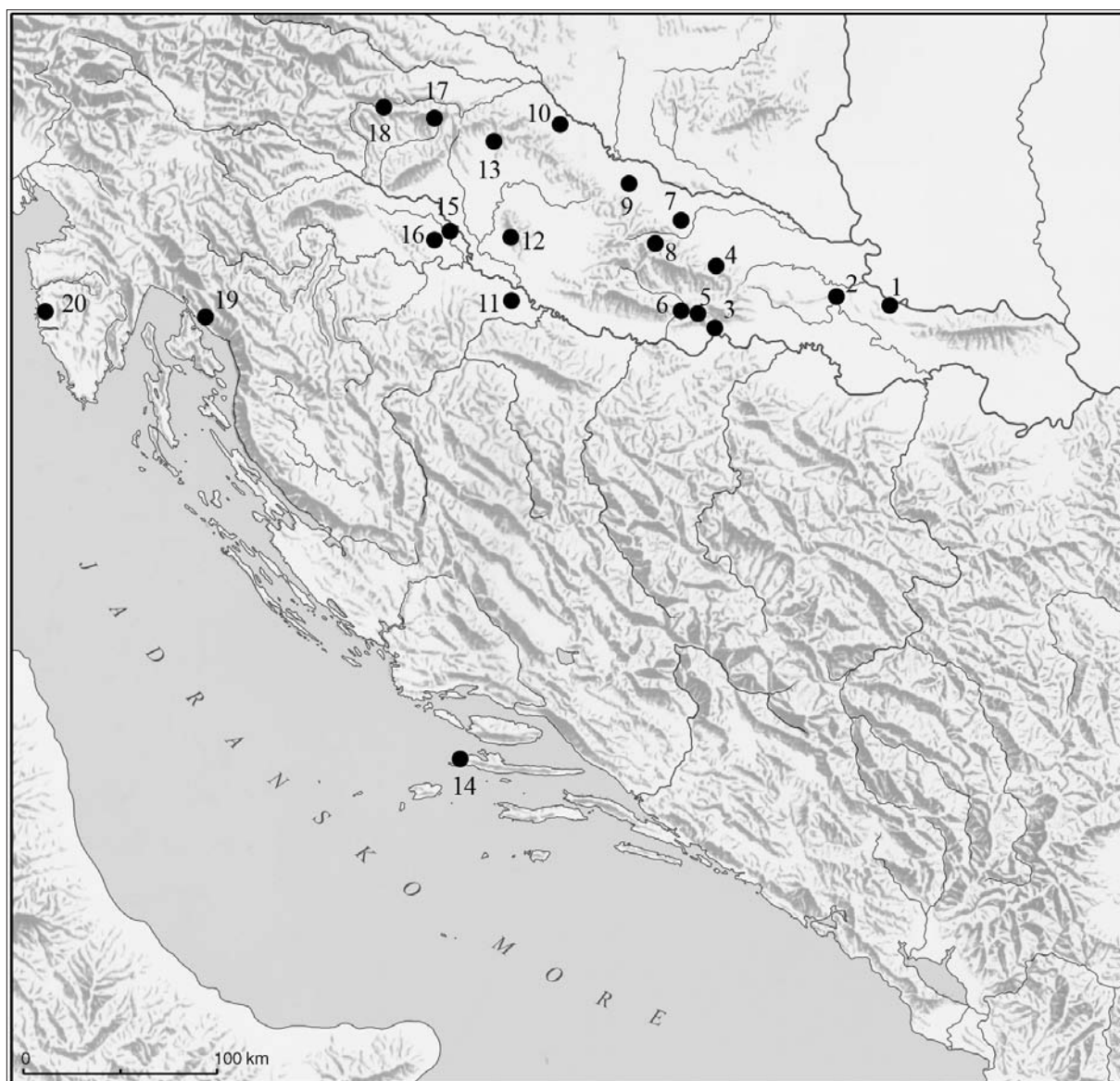
Experimental testing of prehistoric archaeological features and the results of firing pottery on an open fire

**149 Goranka Lipovac Vrkljan
Bartul Šiljeg
Ivana Ožanić Roguljić
Ana Konestra**

Experimental Archaeology - a replica of a Roman pottery kiln

155 Ivana Ožanić Roguljić

Historical - archaeological manifestations (Roman night in Naroni, Diocletian Days)

1. Sotin
2. Vinkovci zapad – Mirkovci
3. Slavonski Brod Galovo
4. Crkvari
5. Migalovci-Vivodine
6. Mali Bilač
7. Nova Bukovica Sjenjak
8. Pliš kod Velike
9. Zvonimirovo – Veliko polje
10. Torčec-Crikvišće
11. Gora
12. AN 5 Poljana Križevačka
13. Kalnik-Igrišće
14. Sv. Klement – Soline
15. Donji Vukojevac
16. AN 6 Gornji Vukojevac
17. Ivanec Stari Grad
18. Klenovec Humski-Plemićki grad Vrbovec
19. Crikvenica – Igralište
20. Stancija Blek-Tar

Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari - crkva sv. Lovre 2011. godine

Archaeological research of the site Crkvari - St. Lawrence Church in 2011

Tatjana Tkalčec

Primljeno/Received: 27.02.2012.
Prihvaćeno/Accepted: 28.02.2012.

Nastavljena su arheološka istraživanja srednjovjekovne crkve s grobljem u Crkvarima, nedaleko Orahovice. Istraženo je područje uz južni (sonda S1) i jugoistočni zid (sonda S2) apside današnjeg crkvenog objekta, barokizirane kasnogotičke crkve s dodatnim istočnim rovom preko ruba i padine središnjeg uzvišenja (sonda S2a).

Otkriveni su ostaci drvene palisade na rubu središnjeg uzvišenja, zatim zid koji je opasavao kasnosrednjovjekovno i novovjekovno groblje. Osobito je značajan pronalazak supstrata temelja polukružne apside do sada najstarije – romaničke crkve na ovome položaju, oko koje su pronađeni ukopi pokojnika sa srebrnim S-karičicama. Istraženo je 111 grobova od razdoblja ranog srednjeg vijeka do novog vijeka što čini ukupan broj od 479 istraženih grobnih cjelina na lokalitetu.

Ključne riječi: arheološka istraživanja, Crkvari, crkva svetog Lovre, groblje, srednjovjekovno gradište, rani srednji vijek, kasni srednji vijek, novi vijek

Key words: archaeological research, Crkvari, St. Lawrence Church, cemetery, medieval fort, Early Middle Ages, Late Middle Ages, Modern Era

U kolovozu i rujnu 2011. godine nastavljena je deveta sezona arheoloških istraživanja srednjovjekovne crkve s grobljem koja se nalazi na izdvojenome brežuljku uz selo Crkvari, (općina Orahovica, Virovitičko-podravska županija).¹ Srednjovjekovno groblje prostiralo se neposredno oko crkve, na zaravni i padinama brijega koji je još u srednjem vijeku iskopom obrambenoga jarka preinačen u gradište (Tkalčec 2006a: 23, sl. 1). O dosadašnjim arheološkim iskopavanjima na lokalitetu redovito se izvještavalo u stručnim časopisima (Tomičić et al. 2004; Tomićić, Tkalčec 2005a; 2005b; Tkalčec 2006a; 2006b; 2007a; 2007b; 2008a; 2008b; 2009a; 2009b; 2010a; 2010b; 2011a).

Dokumentacija je nastavljena na istraživanja 2010. godine. Zabilježeno je 231 novih stratigrafskih jedinica (SJ 1031 – SJ 1261 – zapune, kosturi, ukopi, slojevi i zidane strukture). Ukupno je uvedeno 60 vrećica s nalazima ulomaka keramičkih posuda, stakla te metalnih predmeta, uglavnom željeznih kovanica (N-676 – N-735). U popisu uzoraka zabilježeno je

127 uzoraka ljudskih kostiju (iz grobnih cjelina te dislociranih), žbuke, ugljena i dr. (U-969 – U-1095). U obrazac posebnih nalaza izdvojeno je 36 predmeta: PN 123 – PN 158 – prstenje, novci, krunica, oglavlja, ukosnice, medaljice, S-karičice itd. Svi su stupnjevi iskopavanja snimani digitalnim fotografijama (1825 snimaka) te dia-pozitivima i digitalnom video-kamerom. Nacrtnu dokumentaciju je izradila dipl. arheol. Kristina Turkalj, prema snimcima totalnom geodetskom stanicom i foto-podlogama koje su načinili arheolozi tijekom terenskog rada.

Istraživanje 2011. g. provedeno je na području uz južni (sonda S1) i jugoistočni zid (sonda S2) apside današnjeg crkvenog objekta, barokizirane kasnogotičke crkve s dodatnim istočnim rovom preko ruba i padine središnjeg uzvišenja (sonda S2a). Ukupno je obuhvaćena površina od 27 m². Prosječna dubina iskopa do same zdravice jeste 2,30 m (sl. 1).

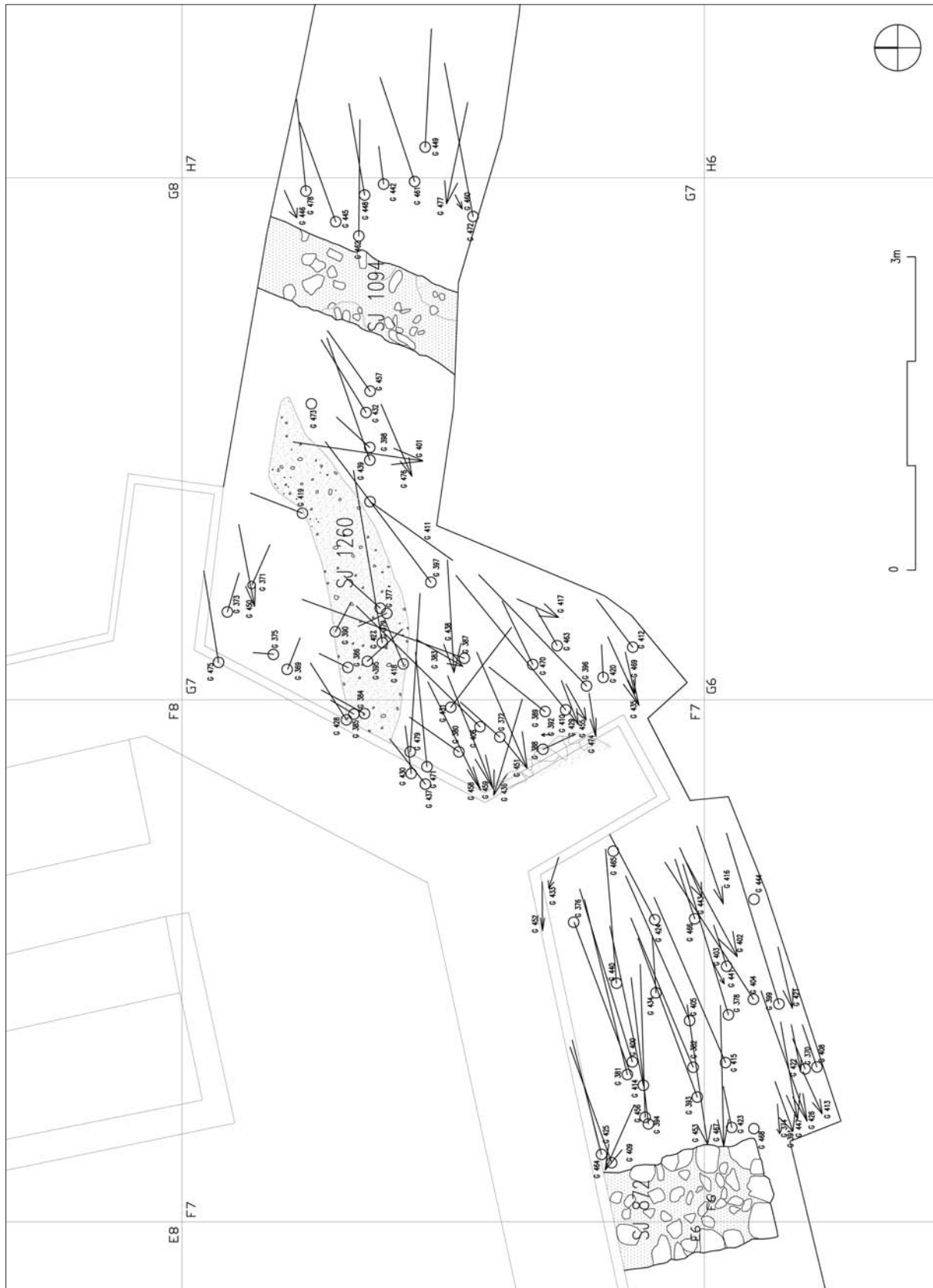
Slojevi

Donosimo pregled istraženih slojeva u 2011. g. i njihovih odnosa.

SJ 001 – sloj recentnog humusa.

SJ 868 – sloj rahlog i sipkog sastava, sitni šljunak i šuta, malter, ilovača, izrazito suha i žućkaste boje. To je sloj poremećenih grobnih cjelina iz razdoblja novog vijeka u čijim gornjim razinama je zamijećeno mnoštvo pokopa male djece. Nalazi se ispod SJ 001, a iznad SJ 907. Sadrži nalaze dislociranih ljudskih kostiju i čavala (od ljesova) te ulomke keramike.

1 Uz voditeljicu Tatjanu Tkalčec u arheološkim istraživanjima 2011. godine, koja su se odvijala u razdoblju od 16. kolovoza do 3. rujna, s Instituta za arheologiju sudjelovao je i njen zamjenik mr. sc. Siniša Krznar. Stručnu ekipu činili su apsolvanti i studenti arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Ivan Valent i Vlatko Milak. Pomoćnu ekipu činila su četvorica radnika iz Nove Jošave i Orahovice. Projekt je financiran od strane Ministarstva kulture Republike Hrvatske, a nositelj programa je Grad Orahovica koji pruža logističku podršku provođenju programa. Svi radovi koje Institut za arheologiju provodi na lokalitetu u skladu su s prethodno ishodenom dozvolom od nadležnog Konzervatorskog odjela u Požezi.

Sl. 1 Situacijski plan – istraživanja 2011. g. (crtež: K. Turkalj).

Fig. 1 Situational Plan - Research in 2011 (drawing by: K. Turkalj).

SJ 907 – sloj žute gline sa šutom, leži ispod novovjekovnog sloja poremećenih grobnih raka SJ 868. To je sloj poremećenih grobnih cjelina, pretpostavljamo na izmaku kasnog srednjeg i početku novog vijeka. Leži na SJ 111, a u □ G7c na SJ 1080.

SJ 1080 – sloj sive šute ispod SJ 907 koji je bio naboj od žute gline s nešto šute, debeo 10-ak cm, a nalazio se na razini početka temelja apside i kontrafora SJ 1032. Na sadašnjem

stupnju istraživanja smatramo da bi sloj 907 bio hodna površina sredine 15. stoljeća. Dakle, ispod SJ 907 pojavio se taj sloj sive šute SJ 1080 koji je isprva zamijećen u samome uglu apside i kontrafora SJ 1032. Vrh SJ 1080 zabilježen je na ∇ 206,87, a dno na ∇ 206,73 m n/m. Leži na naboju od gline, zvanom SJ 907/2, debelome par centimetara, a ispod kojega ide ponovno tanak sloj žutoga maltera SJ 1108 na ∇ 206,528. U SJ 1080, na

Sl. 2 Pogled na sondu 2 i dio sonde 2a: lijevo dolje – „izmaknut“ temelj kontrafora SJ 873A, sredina – ostaci temelja romaničke apside SJ 1260, desno – zid cinktora SJ 1094 (snimila: T. Tkalčec).

Fig. 2 View of the probes 2 and 2a: bottom left – the shifted foundation of the counterfort SU 873A, centre – the remains of the foundations of the Romanesque apses SU 1260, right – the wall of the cemetery enclosure wall SU 1094 (photo by: T. Tkalčec).

njegovu vrhu i kontaktu sa SJ 907 na ∇ 206,71 pronađeno je staklo, vjerojatno okulus, tj. prozorsko staklo N 689.

SJ 907/2 – sloj naboja od žute gline ispod SJ 1080, debeo nekoliko centimetara.

SJ 1108 – tanak sloj žutog maltera ispod naboja od gline SJ 907/2. Vrh ∇ 206,528. Na vrhu sloja 1108 bilo je nalaza kasnosrednjovjekovne keramike. Sloj leži na žutosmedoj glini na čijoj su se gornjoj površini djelomično očuvali tragovi crvenog gorenja (uz sam istočni ugaon kontrafora SJ 1032).

SJ 1127 – sloj žute gline sa crvenom gorevinom, nalazi se na prostoru između kontrafora SJ 873 i SJ 1032, uz sam kontrafor SJ 1032 i zid apside, ispod SJ 1108, a na SJ 1132. U njoj je na kontaktu sa SJ 1108 pronađeno dosta ulomaka kasnosrednjovjekovnih keramičkih posuda (N 703). Čini se da se radi o materijalu iz sredine 15. st., a taloženje sloja u vezi je s vremenom gradnje kasnogotičke crkve. Sloj je oštećen brojnim mlađim ukopima. U SJ 1127 nađen je i komad žbuke tamno-plavo-crne boje (N 705) kakvu smo nalazili i u rakama grobova iz 17. st. Ukoliko nije došlo do kontaminacije, to bi nam ukazivalo na to da je kasnosrednjovjekovna crkva bila ožbukana u tu boju! Vrh SJ 1127 ∇ 206,47 i 206,56, dno ∇ 206,43. Datacija – vjerojatno sredina 15. st.

SJ 1131 – djelomično očuvan tanki sloj maltera ispod SJ 1127, a iznad SJ 1132 (debljina do 2 cm).

SJ 1132 – sloj gline ispod sloja SJ 1131, odnosno SJ 1127. U njemu pronađeni ulomci srednjovjekovne keramike N 709 te PN 144 (brončani lim na ∇ 206,35).

SJ 1259 – sloj žutosmede gline s malterom, leži na ostacima romaničke apside SJ 1260.

SJ 1160 – sloj nabijene suhe žute gline istočno od zida SJ 1094. Na osnovi sloja žutog maltera koji ga omeđuje na vrhu i donjeg graničenja sa SJ 175, pretpostavljamo da je to sloj koji je ekvivalent SJ 111, ali je ovdje svjetlije žut i suši, tvrdi, zbog rubnog područja padine.

SJ 111 – sloj registriran u prijašnjim istraživanjima. Radi se o čistoj glini, žutoj, ali tamnijeg smečkastog tona. To je sloj

poremećenih kasnosrednjovjekovnih grobnih cjelina. Mlađi je od SJ 907 i fizički se nalazi ispod njega, a iznad SJ 175. Pretpostavka je da je formiran tijekom početnih razdoblja kasnog srednjeg vijeka.

SJ 175 – sloj registriran u prijašnjim istraživanjima. To je sloj čiste svjetlije žute gline – horizont ranosrednjovjekovnih pokopa. Leži ispod SJ 111, a na zdravici SJ 162.

Zidane strukture

Jedan od najznačajnijih nalaza 2011. godine je pronalazak ostataka temelja apside najstarije crkve (SJ 1260). S obzirom na stratigrafiju i ukope oko nje, apsida potječe iz vremena romanike, pretpostavka je s kraja 11. ili, vjerojatnije, iz 12. st. Očuvana je tek u debljini od kakvih 20 cm. Njeni očuvani ostaci sastoje se od svojevrsnog taraca od sitnog oštrobrirodnog kamena s gdjekojim sitnim ulomkom opeke. Zbog sipke strukture, pretpostavka je da se radi o samim ostacima supstrata zidanih temelja. Vrh je zamijećen na ∇ 205,54 odnosno ∇ 205,41, a dno na ∇ 205,29 i ∇ 205,23. Apsida je dijelom oštećena ukopima kosturnica SJ 1200/1201 i SJ 1190/1191, no može se pratiti njen polukružni obris u tlocrtu. Na najbolje očuvanom dijelu širina bi iznosila 70 cm (sl. 1-2).

Nastavkom istraživanja prostora između kontrafora SJ 872 i SJ 873 istraženi su do kraja i njihovi temelji SJ 872A i SJ 873A, kao i prostor između zida apside SJ 937 i temelja SJ 938 na tome dijelu. Također, istražen je prostor između kontrafora SJ 873 i istočnijeg SJ 1032. Zidovi i njihovi temelji odgovaraju opisima iz prijašnjih istraživanja ove kasnogotičke crkve. Uočava se razlika u kontraforu SJ 873. Naime, njegov je temelj skraćen i izmaknut iz linije gornjeg zida. Točnije rečeno, zid kontrafora SJ 873 nije sjeo ravno na temelje SJ 873A, već je izmaknut zapadnije (sl. 2).

Istraživanjem je pronađen i zid SJ 1094 u S2a. Poklapa se s nalazom ukopa za zid iz 2006. godine, kao i s podacima o postojanju zida na sjevernoj strani lokaliteta koja su potvrđena geofizikalnim ispitivanjem 2006. g. (Tkalčec 2007a; 2007b).

Sl. 3 Pogled s istoka na ostatke palisade SJ 1255 i zid SJ 1094 u S2a (snimila: T. Tkalčec).

Fig. 3 View of the remains of palisades SU 1255 and the wall SU 1094 in probe S2a from the east (photo by: T. Tkalčec).

Vrh zida očuvan je na ∇ 206,20 m n/m, a dno mu seže do ∇ 205,448. Širina mu iznosi 67 cm (sl. 1–3). Zid SJ 1094 predstavlja vjerojatno ogradu oko kasnogotičke crkve – je li bio u funkciji isključivo grobljanske ograde, odnosno cinktora ili je pak imao i obrambenu funkciju – valja ustanoviti pažljivom analizom nalaza i saznanjem iz kojeg vremena se pokopavanje događa isključivo unutar ovog zida. Također će važno biti ustanoviti odnose ovog zida s drvenom palisadom, podignutom nešto dalje, na samome rubu uzvišenja.

Palisada

Istočno od zida SJ 1094 pronađeni su ostaci okomito postavljenih stupova i vodoravno položene grede.² Radi se o drvenoj palisadi na rubu središnjeg uzvišenja (sl. 3). Ostaci srednjovjekovne drvene palisade potvrđeni su i nešto sjevernije u probnom iskopu istraživanom 2006. g. (Tkalčec 2007a, 22–23, sl. 2; 2007b: 95, slika).

Kosturnice i jame

U sondi S2a iznad zida SJ 1094 pronađena je recentna jama zapunjena ulomcima recentnog crijepa. Zapuna se nataložila prigodom konzervatorsko-restauratorskih radova 2001. g. i u godinama nakon tih radova kada je na tome mjestu bio odložen crijep.

Tijekom istraživanja pronađene su dvije srednjovjekovne kosturnice. Manja, SJ 1190/1191, nalazila se u S2a, ispod G

439. Vrh joj je zamijećen na ∇ 205,54. Ukop kosturnice oštetio je vjerojatno G 454. Kosturnica je dijelom oštetila vanjsko lice ostataka temelja romaničke apside SJ 1260. Vjerojatno sadrži kosturne ostatke iz razdoblja ranog, razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Zanimljiv je njen odnos s većom kosturnicom, smještenom u neposrednoj blizini, zapadno od SJ 1260.

Veća kosturnica, SJ 1200/1201, zabilježena je u □ G7c uz sam ugao temelja kontrafora SJ 1032 i apside kasnogotičke crkve, a sezala je do samog unutrašnjeg lica ostataka temelja romaničke polukružne apside. Tek ga je malim dijelom i oštetila što nam ukazuje na to da je romanička apside u vrijeme ukopavanja kosturnice još postojala (možda crkva više nije bila u funkciji, ali njezini temelji pod zemljom u tome su trenutku morali biti očuvani). Vrh kosturnice zabilježen je na ∇ 206,04 m n/m, a dno na ∇ 205,20. Dno čini zdravica, odnosno raka groba G 475 (u njoj je pokopana osoba sa srebrnom S-karičicom), ukopanog još dublje u zdravicu. U SJ 1200 pronađeni su među ogromnom količinom ljudskih osteoloških nalaza i ulomci srednjovjekovne keramike. Na osnovi stratigrafije je jasno da je kosturnica ukopana prije izgradnje kasnogotičke crkve, odnosno i sama je morala biti presječena zidom crkve. Naime, na kosturnici je ležao grob G 450 koji je oštećen zidanjem crkve, a još iznad njega su bili nataloženi intaktni slojevi (1108, 1127, 1131, 1132) koje smo vezali uz fazu podizanja kasnogotičke crkve oko sredine 15. stoljeća. To bi značilo da je grob G 450 svakako bio pokopan prije tog vremena, možda početkom 15. stoljeća. Takva datacija groba G 450 koji preslojava kosturnicu SJ 1200/1201 ukazuje na njeno vrijeme ukopavanja prije 15. stoljeća. Kostri unutar kosturnice pronađene su u dobrom stanju, za razliku od kosturnih ostataka iz ranosrednjovjekovnog razdoblja i početka razvijenog srednjeg vijeka, koji su očuvani u vrlo lošem stanju, gotovo truli. Postavlja se stoga pitanje, zašto je izabrano baš ovo mjesto za ukop kosturnice s obzirom na to da se za takve svrhe običavalo izabrati neko mjesto u uglu zidova. Unutrašnjost apside nije mjesto gdje bi se smještio pokop dislociranih kostiju, pa valja razmišljati u pravcu teze da romanička apside nije više bila u funkciji u trenutku kada se javila potreba za pokopom velike količine ljudskih osteoloških ostataka. Postavlja se i pitanje zašto je došlo do potrebe ukopavanja kosturnice – je li se uslijed neke izgradnje odjednom uništilo mnoštvo starijih grobova ili se kosturnica „punila“ kroz duže razdoblje, prigodom pokopa onovremenih grobova? Tu nam se nameće i pitanje ne postoji li možda ispod današnje apside (tj. unutar apside kasnogotičke crkve) još neka apside kao prijelazna faza između, u prijašnjim istraživanjima definirane, ranogotičke crkve i ove, kasnogotičke. Valja napomenuti da u prijašnjim istraživanjima nije pronađena apside ranogotičke crkve, mi još uvijek ne znamo u kojoj se ona mjeri istežala prema istoku, odnosno poznati su nam gabariti njenih lađa, a ne i apside. Na dio tih pitanja nadamo se da ćemo odgovor naći već u sljedećoj sezoni iskopavanja kada će se otvoriti vanjska površina između dva kontrafora apside uz sami istočni zid kasnogotičke crkve, a na ostala bismo odgovor našli u iskopavanjima prostora apside unutar same crkve. To pak predstavlja velik problem jer je crkva danas u punoj liturgijskoj funkciji.

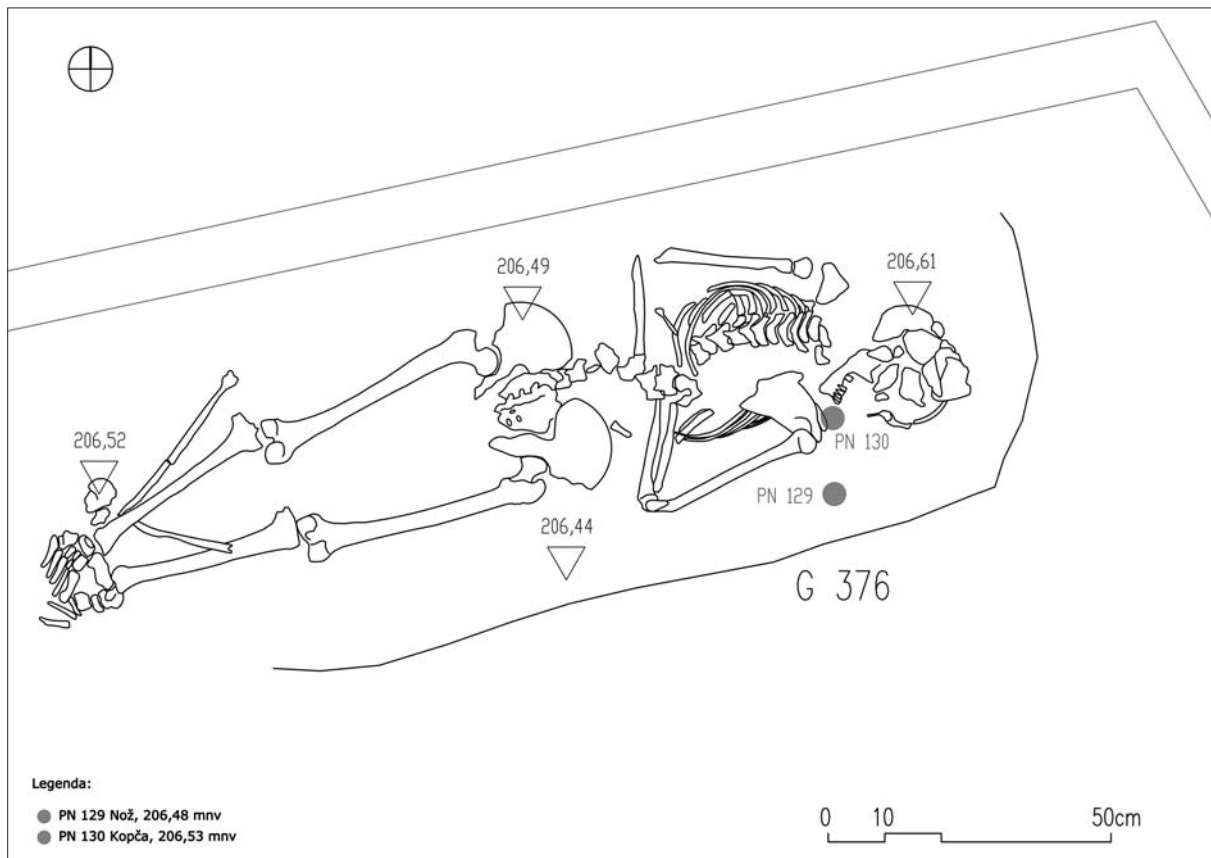
Grobne cjeline

U istraživanjima Instituta za arheologiju od 2003. do 2010. g. na lokalitetu Crkvari – crkva sv. Lovre istražena je 368 grobnih cjelina. Godine 2011. istraženo je daljnjih 111 grobova što čini ukupan broj od 479 istraženih grobova u devet kampanja arheoloških iskopavanja koja traju prosječno po dva, maksimalno tri tjedna godišnje (sl. 1).

Ovogodišnjim istraživanjima otkriven je, dakle, i cjelovito istražen velik broj grobnih cjelina, s velikim udjelom grobova male djece, dojenčadi i novorođenčadi iz novovjekovnog horizonta (Tkalčec 2011b; Šlaus et al. 2012).

Zamijećena su četiri osnovna horizonta, kao i u prijašnjim kampanjama: najmlađi – novovjekovni s velikom zastupljenošću

2 SJ 1158/1159 – stup promjera 33 cm; vrh zamijećen na ∇ 205,563 unutar žute gline SJ 1160, SJ 1170/1171 – stup u S2a, promjera 32 cm; vrh zamijećen na ∇ 205,37; ukopan u SJ 1160.
SJ 1236/1237 – stup od palisade, istočno od zida SJ 1094. Vrh ∇ 204,89.
SJ 1254/1255 – ukop vodoravno položene drvene grede od palisade. Vrh ∇ 204,65, dno ∇ 204,40. Istražen u dužini (S–J) od 1,70 m. Širina 40 – 20 cm.

Sl. 4 Žena iz groba 376, pokopana uz apsidu potrbuške, orijentacije I-Z (crtež: K. Turkalj).

Fig. 4 A woman from grave 376, buried face down alongside the apse, oriented E - W (drawing by: K. Turkalj).

pokopa male djece, dojenčadi i novorođenčadi, potom mlada faza kasnosrednjovjekovnih grobova 15. i početka 16. stoljeća, zatim starija faza kasnosrednjovjekovnih grobova (13.–14. st.) te ranosrednjovjekovni grobovi i grobovi iz razvijenog srednjeg vijeka (11.–13. st.).

Orijentacija grobova je uglavnom pravilna – glava na zapadu, a noge na istoku, s većim ili manjim otklonima, međutim u novovjekovnom horizontu kod grobova male djece, ali i odraslih dosta je zastupljena i drugačija orijentacija (JZ–SI, J–S ili S–J), pri čemu je došlo do devijacije jer je grob orijentiran prema postojećoj najbližoj arhitekturi (pa tako uz kontrafore i slično), a osobito zbog praćenja smjera pružanja jugoistočnog zida apside.

Kao i 2010. g. u grobovima djece iz novovjekovnog horizonta zamijećeno je polaganje novca ispod glave djeteta.

U novovjekovnom sloju pokopavanja ističe se pokop pokojnice iz G 376 koja je u raku tik uz apsidu položena potrbuške i to glavom na istoku, a nogama na zapadu. Na području vrata pokojnice nađena je masivna željezna (pojasna) kopča, a do desnog ramena željezni nož (sl. 4–5). Radi se o pokopu žene u trenutku smrti stare 45–50 godina, kojoj je ustanovljen blagi degenerativni osteoartritis na kukovima i prsnim kralješcima kao posljedica svakodnevnih aktivnosti. Na zubima pokojnice prisutan je velik broj karijesa i apscesa te hipoplastični defekti što se veže se uz pojavu jakih avitaminoza, neonatalne žutice, anemije, zaraznih bolesti ili kronične neishranjenosti (Šlaus et al. 2012: 13).

U najstarijem horizontu grobova pronađeno je nekoliko srebrnih karika zatvorenih krajeva, kao i S-karičica. Pronalazak supstrata temelja, vjerojatno romaničke apside, i položaj tih grobova uokolo nje govori nam o horizontu pokopa kad se

iz groblja na redove prešlo na pokopavanje uz crkvu. Neki od najstarijih grobova vjerojatno pripadaju i horizontu groblja na redove, no prije detaljne analize lokaliteta ne možemo ulaziti u njihovo razlučivanje.

Crkvari su i u ovogodišnjim istraživanjima pružili još jedan dokaz kako se u toponimiji skriva vjerodostojno svjedočanstvo zbivanja u prošlosti na nekom prostoru. Današnje selo od tek nekoliko domaćinstava podno brijega na kojem i danas stoji mala barokizirana seoska crkva svetog Lovre u svom je nazivu očuvalo sjećanje na značaj ovog mjesta u srednjem vijeku. Nizu sakralnih graditeljskih faza na položaju današnje crkve svetog Lovre pridružila se i ona najstarija – romanička.

Sl. 5 Nož (PN 129) i kopča (PN 130) iz groba 376 - detalj (snimio: S. Krznar).

Fig. 5 Knife (SF 129) and the buckle (SF 130) from grave 376 – detail (photo by: S. Krznar).

Literatura

- Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal V., Bedić, Ž., Perić Peručić, J. 2012, *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Crkvari – Sv. Lovro*, Stručni izvještaj, EP – 201 – 01/12, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2006a, Crkvari – Crkva Sv. Lovre 2005., *Annales Instituti Archaeologici*, II, 23–28.
- Tkalčec, T. 2006b, Crkvari – Sv. Lovro, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, 69–70.
- Tkalčec, T. 2007a, Crkvari – crkva Sv. Lovre u 2006. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, III, 21–25.
- Tkalčec, T. 2007b, Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006, 95–96.
- Tkalčec, T. 2008a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2007. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, IV, 23–31.
- Tkalčec, T. 2008b, Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, 121–123.
- Tkalčec, T. 2009a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, V, 36–42.
- Tkalčec, T. 2009b, Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008, 145–146.
- Tkalčec, T. 2010a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2009., *Hrvatski arheološki godišnjak*, VI, 17–23.
- Tkalčec, T. 2010b, Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009, 119–121.
- Tkalčec, T. 2011a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2010., *Annales Instituti Archaeologici*, VII, 37–40.
- Tkalčec, T. 2011b, *Izješće o arheološko-konzervatorskim istraživanjima lokaliteta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2011.*, Institut za arheologiju (elaborat), Zagreb.
- Tomičić, Ž., Krznar, S., Osterman, J., Novak, M. 2004, Arheološko-konzervatorska istraživanja crkve Sv. Lovre kraj sela Crkvara u općini Orahovica (2003.), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXVI, br. 1, 156–162.
- Tomičić, Ž., Tkalčec, T. 2005a, Crkvari, Crkva Sv. Lovre 2004., *Annales Instituti Archaeologici*, I, 14–24.
- Tomičić, Ž., Tkalčec, T. 2005b, Crkvari-Sv. Lovro, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004, 51–52.

Summary

The archaeological excavations of the medieval church with a cemetery in Crkvari, near Orahovica have been resumed.

The area along the southern (probe S1) and the southeastern wall (probe S2) of the apse of the present church building, late-Gothic church with baroque elements, with additional eastern trench across the edge and the slope of the central elevation (probe S2a) (Fig. 1) has been researched.

The remains of wooden palisades at the edge of the central elevation and the wall that used to surround the late medieval and the modern cemetery were discovered (Fig. 3). Particularly significant is the discovery of a substrate of the foundations of a semi-circular apse which is, so far, the oldest found Romanesque church on this location, around which the burials have been found featuring silver ring with an S loop (Fig. 2). During the research, 111 graves were excavated - from the period of the early Middle Ages to the Modern Ages - which makes a total of 479 explored graves on this particular site.

In the Modern Age layer of the burials, the burial of a deceased woman from G 376 stands out. She was buried face down in the grave next to the apse, with her head facing the east and her legs facing the west. In the neck region of the deceased, a massive iron (belt) buckle was found and the iron knife by her right shoulder (Fig. 4–5).

In the oldest horizon of graves a few silver rings with closed ends were found, as well as one ring with an S loop. Discovery of the substrate of the foundations, probably of the Romanesque apse, and the position of graves around it, tells us about the burial horizon, when the old tradition of burials in cemeteris formed in rows, changed to the tradition of burials alongside the church. Some of the oldest graves probably belong to the horizon of the cemetery with burial in rows but before detailed analysis of the site we cannot engage in their discernment.